

Araştırma Makalesi/ Research Article

Tuva'da Hunlara Ait Terezin ve Ala- Tey I Mezarları

Filiz Sofuoğlu* – Yunus Emre Tansü**

(ORCID ID: 0000-0001-5561-4323 / 0000-0002-6183-5306)

Makale Gönderim Tarihi
28.02.2025

Makale Kabul Tarihi
22.09.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sofuoğlu, F. Ve Tansü, Y. E., "Tuva'da Hunlara Ait Terezin ve Ala- Tey I Mezarları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (Eylül 2025): 2308-2326.

APA: Sofuoğlu, F. ve Tansü, Y. E. (2025). Tuva'da Hunlara Ait Terezin ve Ala- Tey I Mezarları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), 2308-2326.

Öz

Türklerin antik devirlerine ait yerleşim yapılarına yönelik ulaşılabilen en eski kaynaklar Hun devrini işaret etmektedir. Tuva toprakları Avrasya'nın ilk konargöçer imparatorluğu olan Hunlara ev sahipliği yapmıştır. Hunların tüm kuzeyli kavimlere boyun eğdirmesi Chanyu Maodun yönetimindeki fetih politikaları ile ilişkilendirilmektedir. Bu bilgiler ışığında bahsedilen devirlerde Sayan-Alтай topraklarının Hun etkisi altında olduğu net olarak ortaya konmaktadır. Tuva'daki Hun dönemine ait Terezin mezarlıklarının tarihlendirilmesi, kazılardan elde edilen zengin buluntuların incelenmesi ile mümkün olmuştur. Yaygın olarak kullanılan seramik kaplar, demir bıçaklar diğer ev eşyalarına ek olarak arkeologlar, burada eski konargöçerlerin dekoratif

* Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye, sofuglufiliz@gmail.com.

Ph.D. Candidate, Gaziantep University, Institute of Social Sciences, Turkey.

** Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ytansu@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

uygulamalı sanatının çok sayıda benzersiz örneklerini bulmuşlardır. Tuva'da Terezin'e 4.5 km uzaklıkta Ala-Tey I mezarlığı keşfedilmiş olup bu mezarlıktaki eşyaların benzerliği ile Hun dönemini temsil ettiği tespit edilmiştir. Kalıntıların analizine ve radyokarbon tarihlleme sonuçlarına göre bu mezarlıkların MÖ II. I. yüzyıllara ait olduğu öngörülmüştür. Terezin ve Ala-Tey I kalıntılarında ortaya çıkarılan işlemeler, Hunların sanatsal yetenekleri ile gelişmiş bir toplum olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Çalışmamız Hun devrine atfedilen Terezin ve Ala-Tey I mezarlarının önemine ve bu mezarlıklardan elde edilen malzemelerin diğer Hun mezarları ile olan benzerliğine değinilerek erken dönem Türk tarihine farklı bir bakış getirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tuva, Hunlar, Terezin, Ala-Tey, Mezar.

Terezin and Alatey I Tombs of the Hun in Tuva

Abstract

The oldest available sources for the ancient settlement structures of the Turks point to the Hun period. The territory of Tuva was home to the Huns, the first nomadic empire of Eurasia. The Hunsubjugation of all northern tribes is associated with their conquest policies under Chanyu Maodun. In the light of this information, it is clear that the Sayan-Altai lands were under the influence of the Huns in the mentioned periods. The dating of the Terezin cemeteries of the Hun period in Tuva was made possible by analysing the rich finds from the excavations. In addition to common ceramic vessels, iron knives and other household items, archaeologists have found here numerous unique examples of the decorative applied art of the ancient nomads. In Tuva, 4.5 km from Terezin, the Ala-Tey I cemetery was discovered, which, by the similarity of the artefacts found in this cemetery, was found to be representative of the Hun period. According to the analysis of the remains and the results of radiocarbon dating, these cemeteries are dated to the II I centuries BC. The embroidery discovered in the remains of Terezin and Ala-Tey I clearly demonstrated that the Huns were a society with advanced artistic skills. Our study aims to bring a different perspective to the early Turkish history by mentioning the importance of Terezin and Ala-Tey I graves attributed to the Hun period and the similarity of the materials obtained from these cemeteries with other Hun graves.

Keywords: Tuva, Huns, Terezin, Ala-Tey, Tomb.

Giriş

Günümüzde erken dönem Türk konargöçerlerinin bıraktığı sayısız ve çeşitli arkeolojik mirasın daha derinlemesine ve kapsamlı araştırılmasına

ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkemizde ise bu konu da araştırmalar oldukça azdır. Çalışmamızın amacı kısıtlı imkanlar doğrultusunda günümüzde elde edilen arkeolojik veriler ile kadim Türk tarihine ışık tutmaktır. Türklerin en eski devirlerine ait en önemli veriler Hun devrine yoğunlaşmakla elde edilmektedir. Bilindiği üzere en eski Türk devleti Hunlar olarak kabul edilmektedir. Hunların kuruluş tarihleri başta olmak üzere pek çok özelliği bilinmemektedir. Bu kadim devletten günümüze kadar gelen yazılı veriler oldukça sınırlıdır. Çin kaynaklarından elde edilen veriler ile varlıklarına şahit olmaktayız. Bu açıdan Hunların yaşadığı coğrafyadaki arkeolojik bulgular büyük öneme sahiptir. Rus bilim insanı A.V. Davidova'nın Hun yerleşim yeri olan İvolga antik kenti üzerinden yaptığı araştırmaları sonucu açılan ufuk, Türk coğrafyası olarak kabul edilen pek çok bölgeye ilgiyi arttırmış ve çok sayı da mezar yerleşim alanının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Günümüz de ise M. E. Kilunovskaya, P. M. Leus, Egiimaa Tseveendorj, S. V. Khavrins gibi öncü pek çok bilim insanı Hun mezar ve yerleşim yerleri üzerine çalışmalar yapmaktadır. Çalışmamızda Terezin ve Ala-Tey yerleşim mezarının özellikleri üzerinde durularak mezar kazılarında elde edilen veriler ile Hun kültürünün benzer yönleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Yüksek gelişme düzeyinin göstergesi olarak yerleşimler, Erken dönem Türkistan'ının konargöçer topluluklarının sosyal ilişkilere geçişinin işaretlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle Moğolistan, Transbaykal, Tuva'da önemli sayıda yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Yerleşim yerleri üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda burada bulunan nesnelerin belirli dönemlere ait konargöçer mezarlarından elde edilen buluntularla benzerlik gösterdiği görülmüştür. Böylece Hun, Uygur, Kitan ve Moğol dönemine ait yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Şu anda eski Türk konargöçer halklarının tarihinin incelenmesi onlar tarafından oluşturulan kentsel kültür hakkında tam veriler olmadan net ortaya konması mümkün görülmemektedir. Her ne kadar mevcut yazılı kaynaklar ve arkeolojik anıtlar yalnızca yukarıda belirtilenlerin değil aynı zamanda diğer Türkistan halklarının da tarihsel resmini yeniden yaratsa da arkeolojik olarak incelenen şehirlerin ve yerleşimlerin malzemeleri olmadan konar göçer toplumların maddi ve manevi kültür düzeyinin, ekonomik yaşamının, sosyal ve politik sistemlerin oluşum ve gelişiminin incelenmesi mümkün görülmemektedir. Örneğin, Hunların İvolga

yerleşimi, Moğolistan'ın Karakorum şehri, Chin Tolgoi'nin Kitan yerleşimi gibi kazılmış bölgeler, Hun, Kitan ve Moğol toplumlarının varlığı ve yaşamı hakkında tamamen farklı bir bakış açısı sunan bilimsel materyallerin tanıtılmasını mümkün kılmıştır.¹ Hunlara ait olarak ortaya çıkarılan İvolga Hun şehri, erken dönem Türk tarihi açısından oldukça önemli bir keşif olmuştur. Hun devrine ait bir diğer önemli buluş ise Terezin ve Ala-tey mezarlarıdır. Tuva bölgesinde bulunan mezardan elde edilen envanterler Hun devrinin karanlık kalan pek çok yönüne ışık tutar niteliktedir.

Hun Anıtlarına Genel Bir Bakış

Hun yerleşikliği hakkında bilgi veren yazılı veriler oldukça sınırlıdır. Şimdiye kadar arkeologlar, Hunlar hakkındaki çalışmalarını mezar izlerine ve bazı nadir yazılı kaynaklara dayandırmışlardır. Bu açıdan mezar anıtları oldukça önem arz etmektedir. Hunların yerleşik hayatına dair Çin kaynaklarından Su-ma Chienden alınan bilgilere göre Hun imparatorlarının yazlık başkentinin Lung-ch'eng, kışlık başkentinin ise T'ai-ling olduğu aktarılmaktadır. Yine kaynaklarda devletin tahıl ambarlarının, mallarının ve diğer değerli eşyalarının bulunduğu Cao-sin ch'eng ile Orhun Vadisi'nde Hun Devleti'nin kuzey başkenti olan Pei-ting şehirlerinden bahsedilmektedir.² Hun Devletinin erken devirlerinden ziyade geç dönem tarihine bakıldığında şehir yapılanmasından bahsedilmektedir. 304'te bağımsızlığını ilan eden Hunlar sırası ile ilk olarak Chao, Han, sonraki Chao, büyük Hsia ve kuzey Liang devletlerini kurmuşlardır. Sarı Irmağın iç bölgesinde kurulan bu Hun devletleri, Çin kaynaklarının aktardığı üzere birçok saray, köşk, kule, yazıt yaptırmışlardır. Zaman içerisinde savaşlar sonucu oluşan tahribatlar ile çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. T'ung-wan Ch'eng, on binleri birleştiren şehir anlamına gelen efsanevi Hun şehri ise kalıntıları ile günümüze gelebilen yapıldığı devrin tek şehridir.³ Moğolistan'da ve Rusya'da (Transbaykal'da) iki düzineden fazla Hun anıtı bilinmektedir.

¹ S. V. Danilov, A. Ochir, N.V. İmenokhoev, L. Erdenebold, B.Z. Nanzatov, A.İ. Simukhin, N. Urtnasan, "Drevniye i srednevekovyye goroda Tsentralnoy Azii", *Tartaria Magna*, I (2013), s.73-76-77.

²Ekrem Kalan, "İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış", *Türkbilgi*, 24, (2012) s.4.

³Tilla Deniz Baykuzu, "Bir Hun Başkenti: T'ung- Wan Ch'eng", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6/3, (2009) s.111

Ancak kapsamlı sistematik araştırmalar yalnızca İvolga yerleşim yeri ve İvolga'ya oranla daha az üzerinde durulan Dureni köyü yakınlarındaki yerleşim yerinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla İvolga yerleşimi, malzemeleri yerleşik Hunların kültürünü en iyi şekilde karakterize etmemizi sağlayan eşsiz bir anıt olarak kayıtlara geçmiştir. 1927'de İvolga yerleşimini inceleyen ilk araştırmacı, V.P. Dunenko ve A.F. Kobylkin ile birlikte keşif yapan V.V. Popov'dur. Ancak Popov bu mezarları Hun olarak kabul etmeyerek bu anıtlarla ilgili ilk satırları da o kaleme almıştır. Noin-Ula'da dikkat çekici höyüklerin keşfi Transbaykal anıtlarına olan ilginin önemli ölçüde canlanmasına sebep olmuştur. 1928-1929 yılları arasında SSCB Bilimler Akademisi Moğol Komisyonu, Buryat-Moğol Bilim Derneği'nin girişimiyle, G.P. Sosnovsky önderliğinde Buryat-Moğol Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarında arkeolojik çalışmalar düzenlenmiştir.⁴ Daha sonrasın da Hun yaşam bölgeleri olarak tespit edilen pek çok yerde yapılan kazıların çoğu İvolga ile bağlaştıırılarak ilerleme kat edilmiştir. Son yıllarda yapılan kazılarda Hun yerleşim kültürüne bakıldığında Moğolistan'da Hunlara ait olarak kazılan ilk yerleşim yeri 2003 yılından bu yana İsviçre-Moğol projesi olarak yürütülen ve 1960'lardan beri bilinen ve ilk kez 1990 yılında D. Tseveendorzh ve I. Erdelyi tarafından araştırılan Selenge'deki Boroo Gol bölgesi olarak dikkat çekmektedir. Bu bölgede yapılan kazılarda bölgenin açık hava yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. 1990'da Boroo Gol'da yapılan ilk araştırmalarda Baykal Gölü yakınlarında bulunan İvolga kalesinin kazılarıyla benzer özelliklerin olduğu ortaya konmuştur. Aynı bölgede benzer bir yer daha bulunmuş olup Chikoi Nehri vadisindeki Dureni'de kazılmıştır. Bu yapılar Hun zamanına tarihlendirilerek Hun yerleşim yerleri olduğu öngörülmüştür.⁵

1930'lu yıllarda Hun yerleşimlerinin incelenmesi Buryat topraklarındaki İvolga yerleşiminin kazılarıyla başlamıştır. 1940'ların sonlarında Rus bilim adamı S.V. Kiselev ve Moğol arkeolog H. Perlee, Moğolistan topraklarındaki eski yerleşimler hakkında bir çalışma yapmıştır. Buluntular ve elde edilen veriler göçebe yerleşimlerinin

⁴ A.V. Davidova, *Ivolginskiy Arkheologicheskiy Kompleks Tom 1 Ivolginskoye gorodishche*, Fond Aziatika, Saint Petersburg, 1995, s.6.

⁵ Denis Ramseyer, Nicole Pousaz, Törbat Tsagaan, "The Xiongnu Settlement Of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia", *Current Archaeological Research in Mongolia*, (2009) s.231.

arkeolojik malzemesini güncellemiştir. Özellikle bilim insanı H. Perlee, Hun yerleşimlerinin incelenmesine önemli bir katkıları sağlamıştır. Uzun yıllar süren araştırmaları sırasında Hun İmparatorluğu'nun kentsel kültürünün XVII. yüzyıla kadar ayırt edici özelliklerini belirleyerek genel bir resmini çizmiştir. H. Perlee çalışmasının ekinde, kendisinin ziyaret etmediği eski yerleşim yerlerinin isimlerini ve yerlerini yerel halktan aldığı bilgilerle belirleyerek ileride yapılacak olan çalışmaların önemli bir temelini oluşturmuştur. Son yıllarda Hun şehircikleri birçok Moğol arkeoloğun dikkatini çekmiştir. Hali hazırda Moğolistan'da Tuv Aymake Bornuur de Boroo yerleşimi, Mungunmor't Sumone de Khureet Dov, Terelzhiyn Durvulzhin de Burhiyn Durvulzhin, Erdene Sumone de Undur Dov, Bayarjargalan Sumone de Gua Dov, Dornod Aimag Tsagaan Ovoo Sumone de Baruun Duruugiyn Kherem, Bars khot II, Jargalthaan Sumon'un Khentiy Aimag'ında, Tsenkheriyn Golyn Kherem, Bulgan Aimag Buregkhangai Sumon'da Shuvuutain Golyn Kherem, Umnugov Aimag Nomgon Sumon'da Bayanbulag yerleşimleri bulunmuş ve kazı çalışmaları yapılmıştır.⁶ 1925'te Moğolistan'ın doğu bölgelerinde yapılan keşif çalışmaları sırasında oryantalistler B.Y. Vladimirtsov ve Bazar Baradin, Terelzhiin Dörvölzhin yerleşimini bularak burada küçük bir kazı yapmışlardır. Yerel halk arasında bu bölge Kasar Balgas olarak biliniyordu. Sözlü geleneğe dayanarak bilim adamları Cengiz Han'ın küçük kardeşi Kasar'ın bu yerlerde yaşadığı sonucuna varmışlardır. Fakat 1949'da Moğolistan Merkez Müzesi'ne nakledilen Terelzhiin Dörvölzhinde keşfedilen buluntuları inceleyen S.V. Kiselev bunların daha önceki bir döneme ait olduğunu belirlemiştir. 1952'de arkeolog H. Perlee bu anıtı kazarak bulunan malzemeleri Hun dönemine tarihlendirmiştir. Devamındaki süreçte Moğol arkeologlar yabancı pek çok bilim insanıyla çalışarak daha somut sonuçlar elde etmişlerdir. Çalışmalar sonucunda Moğolistan-Rus projesi "Moğolistan topraklarındaki Hun yerleşimlerinin incelenmesi" olarak hayata geçirilmiştir. 2007 yılında S.V. Danilov ve A. Ochir'in girişimiyle ortak bir sefer düzenleyerek iki yıl içerisinde ekip ilk büyük ölçekli kazılar yapmışlardır. Bu yerleşimin yeni bir planı çizilerek binanın mimari düzeninin ve toprak surun detayları ortaya konmuştur. Kazılar sonucunda çok sayıda çatı kiremiti bulunmuştur.⁷

⁶ Egiimaa Tseveendorj, "Sravnitelnyy analiz stroitelnykh materialov hunnskikh gorodishch Terelzhiyn durvulzhin i Gua dov" *Rossiya i ATR* (2019) s.64.

⁷Tseveendorj, a.g.m. 64-65.

Moğolistan'daki Hun kalıntılarına ek olarak Tuva'daki mezar kalıntıları da oldukça dikkat çekici olmuştur. Özellikle Terezin ve Ala-tey olarak adlandırılan mezarlar bilim insanlarını çokça heyecanlandırmıştır. Yapılan araştırmalar sonucu bu mezarların M.Ö II. ve I. yüzyıllara ait olduğu öngörülmüştür. Bu mezarlar Hunlara atfedilmiştir.

Terezin Mezarlığı

M.Ö. II. yüzyılda Tuva toprakları Avrasya'nın ilk konar göçer imparatorluğu olan Hun devletinin bir parçası olmuştur. O devirlerde Sayan-Altay toprakları Hun etkisi altındaydı. Mevcut siyasi gelişimin bir sonucu olarak yeni nüfus grupları Tuva'ya girmişlerdir. Günümüz de Hunların veya Tuva'daki farklı kabilelerin ortaya çıktığı bu erken döneme ait arkeolojik anıtları birbirinden ayırmak kolay değildir. Kazılan birçok mezar antik çağda yağmalanmış veya arkeolojik değeri olmayan buluntular içermesinden dolayı doğru tarihlleme yöntemleri yetersiz kalmıştır. 2007 yılından günümüze kadar Saint Petersburg Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü - IHMC RAS'ın Tuva arkeolojik keşif gezisinin ayrı bir grubu, Sayano-Shushenskoye göletinin güney kıyısında Tuva Cumhuriyeti'nin Chaa-Khol Kozhuun'unda, Terezin III kanalında keşfedilen mezarlıkta araştırma yapmışlardır. Chaa-Khol Nehri'nin doğusundaki göletin kıyısı ince taneli katmanlı birikintilerden oluşmuştur. Bazı alanlarda çölleşme, kum tepelerinin oluşumu, mekanik kıyı aşınması ve kuvvetli rüzgâr aktivitesinin bir sonucu olarak kıyı şeridinde önemli değişiklikler olduğu kaydedilmiştir. Bilim insanları tarafından bölgenin düzenli olarak izlenmesi dünyanın modern yüzey seviyesinin ve kıyı uçurum çizgisinin sürekli ve önemli ölçüde değiştiği sonucuna varmalarını da sağlamıştır. Kıyının belirli bir bölümüne yapılan ilk ziyarette, ufalanan yamaçta tahrip olmuş mezarlar kıyıya beş-on metre yükseklikten düşmüş olarak bulunmuş ve bir dizi malzeme toplanmıştır. Daha sonrasında ise keşfedilen anıtın şüphesiz bilimsel önemi ve aynı zamanda tahribatının yoğunluğu göz önüne alınarak bir çalışma düzenlenmiştir. Araştırmacıların birincil görevleri buluntuların dağıldığı bölgenin ayrıntılı bir topografik planını oluşturarak her bir mezar veya eserin yerinin en doğru şekilde belirtilmesi olmuştur.⁸ Terezin I mezarlığının yüzey araştırmalarına bakıldığında yaklaşık bir

⁸ A.I Saksa, E.V Toropova, "Mogilnik Epohi Hunnu v Tsentralnoy Tuve", *Arkheologicheskoye Vesti*, (2016) s.94-96.

buçuk km uzunluğundaki bir kum plajı alanında 15 mezarın keşfedilmesiyle sonuçlandığı görülmektedir. Bu mezarlardan sadece üçünün hasar görmemiş ve kısmen bozulmuş olduğu tespit edilmiştir. Bu mezarlıktaki insanların sanatsal bronzlar, silahları ve çanak çömlekler gibi unsurlar da dahil olmak üzere pek çok maddi kültürlerinin Hunlarınkine benzediği görülmüştür.⁹ IHMC RAS'ın Tuva Arkeolojik Keşif Gezisinde yaptığı araştırmalarında Terezin mezarlığında keşfin en ilginç buluşlarından sayılabilecek bir kadın mezarına rastlanmıştır. Bugüne kadar ise çoğu Hun dönemine ait olan 31 mezar keşfedilmiştir. Terezin mezarlığından elde edilen nesnelerin, 4.5 km uzaklıktaki Ala-Tey 1 mezarlığı ve çevre yerlerdeki Hun arkeolojik alanlarıyla doğrudan paralellikleri olduğu görülmüştür. Her iki mezar da senkronize edilip M.Ö. II-I yüzyıllara kadar uzanmakta olduğu saptanmıştır. 2018 yılında Terezin mezarlığında benzersiz kalıntıların bulunduğu taş tabutlardan iki kadına ait kemikler çıkarılmıştır. Kumlu toprak, sıcaklık ve nem bu mezarlık için benzersiz bir durum olan organik malzemelerden yapılmış ürünlerin korunmasını mümkün kılmıştır. İlginç gelen unsurlardan biri de genç bir kadının taş bir tabut içinde gömülmesidir. Gömülü kadın bacakları bükülmüş, başı kuzeybatıya bakacak şekilde sağ tarafında yatırılmış olup taş tabutun tavan plakalarının dikkatli bir şekilde ayarlanması nedeniyle mezarda pelvik kemikler ve bacaklar bölgesinde havasız bir boşluk oluşturup yumuşak dokuların kısmen doğal mumyalanmasına yol açtığı görülmüştür. Bu keşif Hun döneminin ölü gömme geleneği ile ilgili pek çok konuya ışık tutmuştur.¹⁰

Bir diğer önemli konu ise Terezin mezarlığından elde edilen veriler ile bu bölgede metal üretimine yönelik derin araştırmalar yapılmasıdır. S.S. Minyaev tarafından gerçekleştirilen Sayan-Altay Hun döneminin metal ürünlerinin spektral bileşimi üzerine yapılan bir çalışma sonucunda Tuva'da bir de metal üretimi varlığı dikkat çekmiştir. Ancak bugüne kadar bu bölgeden Hun dönemine ait sadece birkaç ürün analiz edilmiştir. 2008-2016 yıllarında Terezin I mezarlığının metal ürünleri alaşımının bileşimi, yüzeyin X-ışını floresan analizi , ArtTAX

⁹ P. M. Leus, S. V. Belskiy, "Terezin I- Mogilnik Epohi Hunnu v Tsentralnoy Tuve" *Arkheologicheskoye vesti*, (2016) s.104.

¹⁰ Marina Evgenievna Kilunovskaya, Leus Pavel Mihayloviç, Busova Varvara Sergeyevna, "Unikalnyye nabory Predmetov iz Zhenskikh Pogrebeniy Epohi Hunnu na Mogilnike Terezin (Tsentralnaya Tuva)" *Ufa*, (2018) s.137.

spektrometresi (Brüker) kullanılarak Devlet Hermitage Bilimsel ve Teknik Uzmanlık Bölümü'nde incelenmiştir. Analizin sonuçları ana alaşım türünün arsenik bronz olduğunu göstermiştir. Bu mezarda incelenen aynanın bir parçası kurşun-kalay bronzdan yapılmış olduğu ve Han Hanedanlığı'ndan ithal edilmekte olduğu tespit edilmiştir. Bilim insanları tarafından Terezin I ürünlerinin alaşımlarındaki yüksek nikel içeriğine dikkat çekmişlerdir. Tuva topraklarında yüksek nikel içeriğine (%0,1-1) sahip bronzlar İskit dönemi için bilinmektedir. Yine Minusinsk Havzası topraklarında aynı bileşime sahip Hun dönemine ait birkaç eser de bulunmuştur. Böylece Hun döneminde Tuva'da arsenik bronzlarının kullanımına dayanan kendi metal üretimi olduğuna dair çıkarımlar yapılmaktadır. Aynı zamanda, Han Hanedanlığı'ndan ithal edilen kurşun, kalay, bronzlarından yapılan ürünler de kaydedilmiştir.¹¹

¹¹ S. V Khavrins, "Metall Epohi Hunnu Mogilnika Terezin I (Tuva)" *Arkheologicheskoye Vesti*, (2016) s.106-107

alanında Kuzey Moğolistan ve Transbaykal'daki Hun soylularının anıtlarıyla benzerlikler taşıyan koridorlar ve derin mezar çukurları olan birkaç büyük taş höyük kazılmıştır. Orta Tuva'da, Urbyun III mezarlığında ise ölen bir kişinin kemerinde Kuzey Çin'deki Hun bronzları arasında benzerlikler taşıyan kaplanla grifonun dövüştüğü bir sahnenin tasvir edildiği ajurlu bronz bir plaka bulunmuştur. Mezarda iki seramik kap, kemik ok uçları ve Hun tipi yay uçları bulunmuştur. 2015 yılında Terezin'e 4.5 km uzaklıkta Ala-Tey I mezarlığının keşfedilmesi ile burada şimdiye kadar 80'den fazla obje çıkarılmıştır. Bozulmamış halde bulunan bu mezarlar Hunlar dönemine atfedilmiştir. Ala-Tey I mezarlığındaki kalıntılar birkaç tiple temsil edilmektedir. Mezarların çoğu dikdörtgen olarak bulunsun da bazen tekne biçimli bazen ise büyük taş tabut veya etrafı taşla kaplı ahşap tabutlarla çerçevelenmiş şekilde yapıldığı görülmüştür. Fakat mezar içinde herhangi bir yapısı olmayan gömütler de bulunmuştur. Gömülenlerin çoğunlukla sırt üstü uzanmış bazen de yan yatmış ve bacakları bükülmüş şekilde yatar vaziyette olduğu görülmüştür. Erkeklerin kolları genellikle vücut boyunca uzatılmış halde olup kadınların kolları ise belde veya göğüs hizasında kavuşturulmuş halde bazen de sol kol bükülmüş ve bilek sol omuza doğru bakacak şekilde gömülmüştür. Bu mezarlar da görülen güneybatı yönünün İskit mezarların da ön planda olduğu aktarılmıştır. En ilginç ve zengin gömü buluntuları kadın mezarlarında karşımıza çıkmaktadır. Bulunan bir kadının üzerindeki kemerin tokasında hayvan resimleri, boğalar, develer, atlar, yılanlar, gibi detayların işlendiği ve çoğunun bronzdan yapıldığı görülmüştür. Yine bu mezarlarda bronz aynalarda bulunmuştur. Erkeklerin mezarlarında esas olarak demirden yapılmış kemer tokaları, ayakkabı tokaları, bıçaklar, demir halkalar ve kancalar gibi nesnelere ek olarak Hun tipi bir yay üzerinde uzun kemik plakalara rastlanılmıştır. Zoomorfik veya geometrik şekillerle süslenmiş bronz kaşık şeklindeki kemer uçları da erkek kemer setinin bir parçası olarak düşünülmüştür. Mezar alanından çok sayıda çeşitli seramik kap elde edilmiştir. Yüzeye yakın üst kısımdaki bazı mezarlar da ortasında delik bulunan düz kaplar da bulunmuştur. Bu tür kaplar Tes kültürünün toprak mezarlarında da görülmüştür. Genel olarak Ala-Tey I mezar alanından gelen eşyalarının çoğu Transbaykal, Moğolistan ve Kuzey Çin'in Hun

anıtlarında, Minusinsk havzasında ve Altay analogilerinde bulunduğu tespit edilmiştir.¹²

Ala- Tey ve Terezin mezarlıklarının da bulunan Çin aynası koleksiyonunun Batı Han Hanedanlığı (M.Ö. II-I yüzyıllar) veya Çin'in savaşı devletlerden önceki dönemine kadar uzanan örnekleri temsil ettiği tespit edilmiştir. Ala-Tey'deki 29 numaralı mezarda Çin'in Wu-shu (MÖ 118) dönemine ait sikkelerine rastlanılmıştır. Bu buluntuların incelenmesi sonucunda bölgede yaşayan halkın çeşitli Çin ihracat mallarına (aynalar, madeni paralar, ajur tokaları) erişebildiği daha sonrasında ise bu malzemeleri kendilerinin kopyaladığı sonucu çıkarılmıştır. Böyle bir çıkarımın sebebi ise bazı bronz eşyaların metalografik analizi büyük olasılıkla Tuva'da yapıldığını ve başka bölgelerden getirilmediğini göstermesidir.¹³ Bugüne kadar 25'ten fazla büyük ajur bronz toka (dikdörtgen toka plakalarının boyutu 13-14 x 6-7 cm) ve ayrıca Sibiry'a da kemikten yapılmış 15 oymalı tokadan oluşan bir koleksiyon elde edilmiştir. Tahrip edilen Terezin mezarlarından birkaç örnek dışında genel gömülenlerin tamamında kemerler bulunmuş olup ayrıca bronz, kemik ve tüm büyük dikdörtgen toka plakaları kadın mezarlarından çıkarılmıştır.¹⁴ Ala Tey II mezarlığındaki kazılarda da kadın ve erkeklere ait kalıntılar bulunmuştur. Merkez Tuva'daki Ala Tey II mezarlığı, 2015'ten beri Tuvalı arkeologlar tarafından incelenmektedir. Ala-Tey II mezarlığında şimdiye kadar güvenilir bir şekilde 13 nesne bulunmuş olup şu ana kadar dokuzu kazılmıştır. Ala Tey I'deki gibi çok sayıda günlük yaşam eşyalarının yanı sıra ok uçları gibi savunmaya yönelik buluntulara rastlanmıştır.¹⁵ Tuva bölgesinde bugün halen arkeolojik çalışmalar devam etmektedir. Türk Tarihini aydınlatılmasında bölgedeki mezar ve yerleşim yeri kalıntıları oldukça önemlidir.

¹² Kilunovskaya, Leus, a.g.m, s.74

¹³ M.E. Kilunovskaya, P.M. Leus, "Luk i Strely Epohi Hunnu v Tuve", *Multidistsiplinarnyye Issledovaniya v Arkheologii*, II (2022) s.104-105.

¹⁴ Mikhaylovich Leus Pavel, Khudozhestvennyye Bronzy Epohi Hunnu v Tuve, *Iskusstvo Yevrazii*, 3/14, (2019) s.53-54.

¹⁵ V. S. Busova, M. ye. Kilunovskaya, P. M. Leus, O. V. Orfinskaya, "Shelk v Kontekste Pogrebalnogo Obryada Mogilnika Ala-Tey 2 v Tuve1", *Archaeology In China And East Asia*, ed Mayke Wagner, *Instituta Arkheologii Rossiyskoy Akademii Nauk*, 7, (2018) s.155.

Resim 2. Ala-Tey1 mezarlığından: 1- Gömünün genel görünümü, 2- boğa tasvirli kemer tokası; 3- yüzük; 4 başka bir gömünün genel görünümü; 5- Çin aynası; 6,7- Kemer halkaları; 8- toka parçası; 9- kolye ucu, 10- Bronzdan yapılmış imitasyon deniz kabuğu, 11- kemer altı giriş plakası, 12- farklı bir gömünün genel görünümü, 13- bıçak parçası. Bulunan malzemelerin materyalleri: 2, 3, 5-7, 11,

10- bronz; 8,13- demir; 9- taş. (M. E. Kilunovskaya, P. M. Leus, "Datirovka Mogilnikov Epohi Hunnu Ala-Tey 1 I Terezin v Tuve s.81.)

Sonuç

Arkeoloji biliminin katkısıyla ortaya çıkarılan sanatsal işlemelerle süslenmiş günlük yaşama dair buluntular Tuva bölgesindeki Hunlara ait maddi kültürün özelliklerini gözler önüne sermektedir. Hunlara ait mezarların, Tuva bölgesi ve Orta Tuva'daki Uluğ-Khem havzasının batısında ve Yenisey Nehri'nin Sayan kanyonuna açılan bölümünde yoğunlaşması rastlantı değildir. Tüm tarihi dönemlerde bu yer hem ekonomik hem askeri hem de stratejik öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla erken dönem Türklerinin yaşam alanı olan bu topraklar günümüze ise Türk tarihinin aydınlatılması bakımından aynı derece kültürel öneme sahiptir. Tuva'da büyük ajur tokalarının tarihlendirilmesi, Ala-Tey I ve Terezin mezarlarının radyokarbon tarihlemesi mezar eşyaları sayesinde M.Ö. II-I yüzyıllarla sınırlandırılabilmiştir. Ayrıca birkaç Geç İskit dönemi aynasının bulunduğu kazı sonuçlarında aktarılmıştır. Bütün bu arkeolojik buluntuların sonucunda Hun yerleşim yerlerine bakıldığında örneğin Tuva, Minusinsk havzasında Transbaykal, Moğolistan, İç Asya bölgeleri ile Sayan-Alтай bölgelerinin o zamanlar Hunların etkisi altında olduğu kültürel ve sanatsal geleneklerinin yayılması ile kanıtlar nitelikte olmuştur. Tuva'daki Hun tarzına (bronz toka vs) benzer buluntulara en yakın örnekleri, Transbaykal'daki Direstuy mezarlığı ve Kuzey Çin'deki Daodunz mezarlığı gibi arkeolojik alanlarında bulunmuştur. Bu açıdan bakıldığında Hunların antik devirlerindeki geniş perspektifini görmek mümkündür. Bu geniş coğrafyanın bir parçası olan Terezin ve Ala Tey mezarlığı, Tuva'nın topraklarında yatan kadim bir medeniyetin bugüne ulaşmasına ışık tutacak olan önemli arkeolojik miraslardandır.

Kaynakça

Baykuzu Tilla Deniz, "Bir Hun Başkenti: Tung- Wan Cheng", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6/3, (2009) s.110-126.

Busova V. S, Kilunovskaya M. ye, Leus P. M, Orfinskaya O. V, "Shelk v Kontekste Pogrebalnogo Obryada Mogilnika Ala-Tey 2 v Tuve1", *Archaeology In China And East Asia*, ed. Mayke Wagner, *Instituta Arkheologii Rossiyskoy Akademii Nauk*, 7, (2018) s.155-170.

Danilov S. V, Ochir A, İmenokhoev N. V, Erdenebold L, Nanzatov B. Z, Simukhin A.İ, Urtnasan N, “Drevniye i srednevekovyye goroda Tsentralnoy Azii”, *Tartaria Magna*, I (2013) s.72-85.

Davidova A.V, *Ivolginskiy Arkheologicheskiy Kompleks Tom 1: Ivolginskoye gorodishche*, Fond Aziatika, Saint Petersburg, 1995.

Kalan Ekrem, İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış, *Türkbilig*, 24/1(2012) s.1-19.

Khavrins S. V, “Metall Epohi hunnu mogilnika Terezin I (Tuva)”. *Arkheologicheskiye vesti*, (2016) s.105-107.

Kilunovskaya M. E, Leus P. M, “Datirovka Mogilnikov Epohi Hunnu Ala-Tey 1 i Terezin v Tuve”, *Nauchnoye Obozreniye Sayano Altaya*, (2021) s.79-104.

Kilunovskaya M. Y, Leus P. M, “Mogilnik Ala-Tey I Pamyatniki Hunnu v Tuve”, *Materialy IV Nauchnoy Konferentsii Arkheologicheskiye İstochniki i Kulturogenez*, ed G. Savinov, V. Ü Zuev, O. A. Seglova, V. B. Trubnikova, I. A. Garbuz, E. R. Mihajlova , *Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyy Universitet Institut İstorii*, (2017) s.72-75.

Kilunovskaya M.E, Leus P.M, Luk i Strely Epohi Hunnu v Tuve, *Multidistsiplinarnyye Issledovaniya v Arkheologii*, II (2022) s.103-118.

Kilunovskaya Marina Evgenievna, Leus Pavel Mihayloviç, Busova Varvara Sergeyevna, “Unikalnyye nabory Predmetov iz Zhenskikh Pogrebeniy Epohi Hunnu na Mogilnike Terezin (Tsentralnaya Tuva)” *Ufa*, (2018) s.137-142.

Leus Pavel Mikhaylovich, Khudozhestvennyye Bronzy Epohi Hunnu v Tuve, *Iskusstvo Yevrazii*, 3/14, (2019) s. 50-64.

Leus P. M, Belskiy S. V, “Terezin I- Mogilnik Epohi Hunnu v Tsentralnoy Tuve” *Arkheologicheskiye Vesti*, (2016) s.94-107.

Ramseyer Denis, Pousaz Nicole, Törbat Tsagaan, “The Xiongnu Settlement Of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia”, *Current Archaeological Research in Mongolia*, Mongolia, (2009) s.12-24.

Saksa A.I, Toropova E.V, “Mogilnik Epohi Hunnu v Tsentralnoy Tuve”, *Arkheologicheskiye vesti*, (2016) s.92-104.

Tseveendorj Egiimaa, “Sravnitelnyy analiz stroitelnykh materialov Hunnskikh gorodishch Terelzhiyn durvulzhin i Gua dov”, *Rossiya i ATR*, (2019) s.62-81.

Extended Abstract

Written sources from the early Turkish period are quite limited. As it is known, the oldest known Turkish state is the Huns. There is no information about when the Huns appeared on the stage of history. According to the written sources, there is information about the existence of the Huns in the period of Chanyu Maotun's father Touman and after. For this reason, the science of archaeology is a guiding guide in terms of illuminating Turkish history. While illuminating the early Turkish history, it is necessary to refer to the material culture elements left from them. For this reason, in order to determine the monuments and settlements of the Hun period and to understand the Hun culture, it is necessary to look in detail at the Hun monuments obtained by excavations in Mongolia and Russia (Transbaikalia). The most important known Hun monument is the Ivolga settlement. The materials of the Ivolga settlement are recorded as a unique monument that allows us to best characterise the culture of the settled Huns. Again, the discovery of the kurgans at Noin-Ula led to a considerable revival of interest in the monuments of Transbaikalia. In 1928-1929 the Mongolian Commission of the USSR Academy of Sciences, on the initiative of the Buryat-Mongolian Scientific Society, conducted archaeological work in the territory of the Buryat-Mongolian Autonomous Soviet Socialist Republic under the leadership of G.P. Sosnovsky. Most of the excavations carried out in many places, which were later identified as Hun habitats, were linked to Ivolga and progress was made. With the contributions of archaeological science, Tuva and Sayan-Altai studies were initiated to trace the traces of the Hun state, the first nomadic empire of Eurasia. The unique tombs of Terezin and Ala-Tey have been one of the most fruitful fruits of this work.

The sources obtained about the presence of Huns in the territory of Tuva are based on archaeological science. Since there are no written data in this region, it was possible to identify the remains of Hun graves in Terezin and Ala-Tey graves with the data obtained as a result of excavations. In this study, the archaeological remains of the traces of the Huns, who were the hosts of early Turkestan, were mentioned. Where the Terezin and Ala-Tey Tombs, which are attributed to the IInd century BC, were discovered, the materials obtained as a result of the discovery and their contribution to Turkish history with the data obtained are emphasised.

In this study, information on the tombs of the Huns, the hosts of early Turkestan, and their remains are presented. It is concluded that this belt is a Turkic homeland, which has similarities with Tuva, Northern Mongolia and Transbaikalia, where the monuments of the Hun nobility have been found. In the 1930s, the study of Hun settlements began with the excavation of the Ivolga

settlement in Buryatia. In the late 1940s Russian scientist S.V. Kiselev and Mongolian archaeologist H. Perlee conducted a study of ancient settlements in the territory of Mongolia. Finds and data obtained updated the archaeological material of nomadic settlements. In particular, scientist H. Perlee made a significant contribution to the study of Hun settlements. In the course of his many years of research he has drawn a general picture of the urban culture of the Hunnic Empire, identifying its distinctive features up to the XVII century. With reference to the work in the Tuva region, it is not easy to distinguish archaeological monuments from this early period of the emergence of related tribes in this region. Many excavated tombs were looted in antiquity or initially contained very meaningless inventories and lacked accurate dating methods. From 2007 to the present, a separate group of the IHMC RAS2 archaeological expedition to Tuva has been investigating the cemetery discovered in the Terezin III canal in the Chaa-Kholsky Kozhuun of the Republic of Tuva on the south bank of the Sayano-Shushenskoye reservoir. The shore of the reservoir east of the Chaa-Khol River is formed by fine-grained layered deposits. In some areas, significant changes in the coastline have been noted as a result of desertification, the formation of sand dunes, mechanical coastal erosion and strong wind activity. Regular monitoring of the area by scientists has also led them to conclude that the level of the modern surface of the earth and the line of the coastal cliff are constantly and significantly changing.

On the first visit to a particular part of the coast, a number of materials were collected from the crumbling hillside, where destroyed tombs were found to have fallen five to ten metres from the shore. Subsequently, in view of the undoubted scientific importance of the discovered monument, as well as the intensity of its destruction, a permanent study was organised. The primary task of the researchers was to create a detailed topographical plan of the area where the finds were scattered in order to accurately locate each tomb or artefact. The Terezin I cemetery, exposed to coastal erosion on the banks of the Sayano-Shushenskoye reservoir, is located nine and a half km northeast of the village of Chaa-Khol, the centre of Kozhuun in the Republic of Tuva. The grave was discovered during archaeological research on the coastal belt of the reservoir and the rising sand cliffs. The survey resulted in the discovery of 15 tombs on a sandy beach area approximately one and a half kilometres long. Only three of these graves were found to be undamaged or only partially disturbed. The material culture of the people who owned this cemetery appears to have been similar to that of the Huns, including elements such as artistic bronzes, weaponry and pottery. Since 2007, the IHMC RAS Archaeological Expedition to Tuva has been exploring the Terezin cemetery, nine kilometres northeast of the village of ChaaKhol (Republic of Tuva), where one of the most interesting discoveries of the expedition was a woman's grave.

To date, 31 graves have been discovered, most of them from the Hun period. Funerary and material culture objects from the Terezin cemetery were found to have direct parallels in the Ala-Tey 1 cemetery, four and a half kilometres away, and in the adjacent Hun archaeological sites.

The data obtained from the Terezin cemetery were used to carry out in-depth research into metal production in this region. A study by S.S. Minyaev on the spectral composition of metal products of the Hunnic period of the Sayan-Altai period also revealed the presence of metal production in Tuva. However, only a few products of the Hun period from this region have been analysed to date. In 2015, the Ala-Tey I cemetery was discovered four and a half kilometres from Terezin, where more than 80 objects have so far been excavated and the intact graves in earthen pits have been attributed to the Hun period. Funeral rites in the Ala-Tey I cemetery are represented by several types. Most of the graves are rectangular, but some of them are boat-shaped and some are framed with large stone boxes or wooden coffins covered with stones. However, there were also burials without any structure inside the grave. The burials were mostly found lying on their backs, sometimes on their sides with their legs bent. The arms of the men were usually extended along the body and the arms of the women were crossed at the waist or chest level, sometimes with the left arm bent and the wrist facing towards the left shoulder. The orientation of the burials varied, with a south-west orientation being the most common. The most interesting and richest burial inventory is found in the female graves. Large bronze buckles with animal images, bulls, camels, horses, horses, snakes, etc. were found in the women's belts, and most of them were made of bronze, and whole or fragments of bronze mirrors were found in these graves. In the graves of the men, objects made mainly of iron, such as belt buckles, shoe buckles, knives, iron rings and hooks were found, and long bone plates on a Hun-type compound bow were also found. Bronze spoon-shaped belt ends decorated with zoomorphic or geometric ornaments are also thought to be part of the male belt set. A large number of various ceramic vessels were recovered from the grave site. These are mostly jar-shaped vessels, but vertical hollow vases made on the pottery wheel were also recovered. On some of the graves at the old daily level in the upper part, flat vessels with a hole in the centre separated by a partition were found. Such vessels have been found in earthen graves of the Tes'in culture. In general, most of the grave goods from the Ala-Tei I burial site have been found in Transbaikalia, Mongolia and the Hun monuments of Northern China, with analogues in the Minusinsk basin and Altai.

As a result of all these archaeological finds, the Hun settlements in Tuva, Transbaikalia in the Minusinsk basin, Mongolia, Inner Asia and the Sayan-Altai regions were under the influence of the Huns at that time and the spread of

their cultural and artistic traditions. The closest examples of finds similar to the Hun style (bronze buckles, etc.) in Tuva were found in archaeological sites such as the Dyrestui cemetery in Transbaikalia and the Daodunz cemetery in North China. From this point of view, it is possible to see the wide perspective of the Huns in ancient times. Terezin and Ala Tey cemetery, which is a part of this wide geography, is one of the important archaeological heritages that will shed light on the ancient civilisation lying in the territory of Tuva.